

ARAŞTIRMA NOTU / RESEARCH NOTE

Hadis Şerh Geleneğinde Hâşiye ve Ta'likalar Adlı Eser Üzerine

Ayşe GÜLER*

Hadis araştırmaları söz konusu olduğunda şerh literatürü üzerine yapılmış kapsamlı çalışmaların sayısı oldukça azdır ve alandaki boşluğu kapatacak nitelikli araştırmalara ihtiyaç duyulmaktadır. Sezai Engin'in hâşiye ve ta'lika metinlerini etüt ettiği *Hadis Şerh Geleneğinde Hâşiye ve Ta'likalar*¹ isimli çalışması bu açıdan önem arz eder. Yazar önsözde *Nuhbetü'l-fiker* ve *Nüzhetü'n-nazar* hâşiyeleri üzerine yaptığı çalışmanın² bu kitabın çıkış noktasını olduğunu söyler.³ 2015'te yayınlanan mezkûr makalesinin ardından kaleme aldığı çalışmalar,⁴ yazarın konuya ilgisinin 5 yıl boyunca devam ettiğini gösterir. Giriş ve Sonuç dışında iki ana bölümden oluşan kitabın Giriş'inde yazar, hâşiye ve ta'likaların ortaya çıkışı, şerh türüyle ilişkisi, muhtevası, eğitim ve medrese geleneğindeki yeri ile Osmanlı düşüncesindeki konumu gibi bazı meselelere yoğunlaşır. "Hadis Tarihinde Hâşiye ve Ta'lika Literatürü" başlıklı Birinci Bölüm'de fihrist ve biyografi türü eserler üzerinden bir literatür taraması yapılır.⁵ İkinci Bölüm'de ise hâşiye ve ta'likaların muhtevasını ve karakteristiğini yansıtacağı düşünülen altı eser incelenir.⁶

Bu yazıda Giriş'ten başlayarak her bir bölüm müstakil olarak değerlendirilecek ve görülen bazı eksiklik ve hatalara değinilecektir. Ancak bölüm değerlendirmelerine geçmeden önce kitapla ilgili genel birkaç husus zikredilmelidir. Öncelikle kitap boyunca kaynaklar eş zamanlı çapraz bir okumaya tâbi tutulmamış ve kaynaklardaki bilgiler tartışılmayıp tam bir teslimiyetle kabul edilmiştir. Kitaptaki pek çok çelişkili bilginin sebebi de budur. Öte yandan eserde çoğunlukla ikincil kaynaklara itimat edilmiş ve erişimi mümkün yazma ve matbu pek çok nüsha kullanılmamıştır. Bu durum, hem incelenen eserlerle ilgili okuyucunun zihninde oluşan bazı soruların cevapsız kalmasına hem de eserler hakkında eksik yahut hatalı bilgiler sunulmasına sebep olmuştur. Kitapla ilgili genel değerlendirme bağlamında zikredilebilecek

* Doktora Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Hadis Bilim Dalı, ayse.guler.2019@ogr.iu.edu.tr
Orcid no: 0000-0002-8496-2447

1 İstanbul: Endülüs, 2019.

2 Engin, "Hadis Literatüründe Hâşiyeler", s. 76-98.

3 Engin, *Hâşiye ve Ta'likalar*, s. 6.

4 Engin, "Medrese Eğitimine Entelektüel Bir Katkı: Şerh ve Hâşiye Yazıcılığı"; "Osmanlı Dönemi Medreselerinde Hadis Eğitimine Entelektüel Bir Katkı: Şerh ve Hâşiye Yazıcılığı", s. 257-269.

5 Engin, *Hâşiye ve Ta'likalar*, s. 30-91.

6 Engin, *Hâşiye ve Ta'likalar*, s. 92-190.

son husus ise başlıklandırma sistemiyle ilgilidir. Bölüm başlıklarının altında birinci, ikinci vd. düzey başlıkların olmaması okuyucunun metni takip etmesini zorlaştırmaktadır.

Giriş bölümünde önce İslâm telif geleneğinde hâşiye ve ta'likalara dair genel bir tasvir yapıp hadis ilmindeki hâşiye ve ta'likalara geçilir. Esasında yazarın tercih ettiği genel den özele doğru seyreden bu sunum tercihi, incelenen literatürün İslâm telif geleneğindeki konumunun görülmesi açısından isabetlidir. Ancak bu konuda yeterli özenin gösterilmemesi ve bilgilerin dağınık halde verilmesi, 20 sayfalık giriş bölümünün⁷ sonunda okuyucunun zihninde hâşiye ve ta'likalara dair net bir fikrin oluşmasını engeller. Bu açıdan Giriş bölümü, hâşiye ve ta'likaların müstakil birer telif türü olarak kabul edilip edilmeyeceği, ayırıcı özellikleri ve ilk örneklerinin telif edildiği dönem gibi konularda okuyucunun zihninde oluşan soruların cevaplanması açısından yetersizdir. Bu durumun muhtemel sebebi, yazarın, ilgili literatüre ait tarihi, çağdaş birkaç araştırmadan hareketle ortaya koyma çabasıdır. Diğer bir ifadeyle yazar, bir literatür tarihinde cevaplanması gereken temel soruları incelemek yerine seçtiği kaynakların ilgisine göre metni inşa etmiştir. Öte yandan yazarın bu bölümde atıf yaptığı kaynaklardaki çelişkili gibi görünen bilgi ve değerlendirmeleri tartışmaması, hâşiye ve ta'likalara dair net bir fikrin oluşmasını engelleyen diğer bir husustur. Bu durumun bir örneği hâşiye ve ta'likaların ilk örneklerinin telif edildiği dönemle ilgili aşağıdaki paragrafta görülür:

Şerhler hicri III. asırda görülmeye başlanırken ilk ta'lika örneklerine de hicri III. yüzyılda rastlanmaktadır. Değişik ilim dallarında hâşiyelerin ortaya çıktığı dönem hicri IV. yüzyıl olmuştur. Şerh ve hâşiye yazımı Memlükler ile başlamış Osmanlı ile devam etmiştir. Hatta şerh ve hâşiye yazımı İslâm dünyasında daha erken dönemlere dayandırılmakta, Memlükler ve Osmanlılar döneminde ise yaygınlaştığı kabul edilmektedir. Diğer bir görüşe göre hâşiye yazıcılığı Memlüklerin son zamanlarında ortaya çıkmış, Osmanlı döneminde ise yaygınlaşmış ve tedris faaliyetinin kaynaklarından biri olmuştur. Memlük uleması metin ve şerhlere ilk defa hâşiye ve takrir yazarlar olarak kabul edilmektedir. Onları Osmanlı uleması takip etmiş ve hicri X. yüzyılda bir telif yöntemi şeklini aldığıında hâşiye yazıcılığında derinleşmişlerdir.⁸

Bu pasajda ilk hâşiye ve ta'lika metinlerinin hicri 3. ve 4. asırlarda mı yoksa Memlükler döneminde mi telif edildiği anlaşılammaktadır. Bu karışıklığın muhtemel sebebi, beş farklı kaynaktaki⁹ tespitlerin tartışılmaksızın çelişkili yönleriyle bir araya getirilmesidir. Konuyla ilgili bir başka tarihlendirme ise ilerleyen sayfalarda şöyle verilmiştir: “Hadis şerhçiliğinin belirli bir seviyeye ve zenginliğe ulaştığı hicri IX. yy dan itibaren ise farklı telif türleri şerhlere eşlik etmeye başlamıştır. Şerh türünün bir tetimmesi olarak değerlendirilen bu türler hâşiye

7 Engin, *Hâşiye ve Ta'likalar*, s. 9-29.

8 Engin, *Hâşiye ve Ta'likalar*, s. 14.

9 Efendioğlu, “Şerh”, s. 559; Makdisî, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, s. 187; Maden, *Tefsirde Hâşiye Geleneği*, s. 39; Şensoy, “Şerh”, s. 556; Selmî, “el-Mutûn ve Şurûh” s. 259-60.

ve ta'likalar olmuştur.”¹⁰ Yazardan beklenen bu farklı görüşleri uzlaştırması veya gerekçelendirerek birini tercih etmesidir. Ancak bu yapılmamış ve ilk hâşiye-ta'lika metinlerinin telif edildiği dönem konusu netliğe kavuşturulmamıştır.

Yazar, şerhlerin telif sebepleri arasında müelliflerin, ana metin hakkında okuyucunun bilgisini yetersiz görmelerini ve bir metni yorumlama faaliyetini düşünce ve inanç sistemlerinin varlığını devam ettirmenin aracı olarak kabul etmelerini zikreder.¹¹ Yazara göre söz konusu metinlerin ortaya çıkışındaki “temel belki de en önemli” saik ise tenkittir. Zira ona göre şerh ve hâşiyeler aslında başka bir şerh ve hâşiyeyi reddetmek veya tamamlamak için yazılır.¹² “Okuyucunun bilgisinin yetersiz” görülmesiyle ne kastedildiği açık olmamakla birlikte yazarın “belki de en önemlisi” şeklinde öne çıkardığı şerh ve hâşiye yazımındaki tenkit amacı tartışmaya açıktır. Zira ilmin birikimsel bir şekilde ilerlediği gerçeği dikkate alındığında sonra yazılan bir metnin öncekini değerlendirmesi ve yeri geldiğinde eleştirmesi kaçınılmazdır. Ancak bu durum, söz konusu metinlerin öncekileri eleştirme amacıyla yazıldıkları gibi bir genellemeye imkân tanımaz. Kanaatimizce yazarın ikinci sırada zikrettiği “düşünce ve inanç sistemlerinin varlığını devam ettirme” çabası, İslâm telif geleneğinde bir metnin tekrar tekrar yorumlanmasındaki temel saik olmaya daha uygundur. Öte yandan yukarıdaki cümlelerde şerh ve hâşiyelerin ana metinleri eleştirme hususunda müşterek olduğu söylenmişse de ilerleyen sayfalarda eleştiri, hâşiyeyi şerhten ayıran bir özellik olarak zikredilir: “Şerhlerin çoğundan farklı olarak [hâşiyelerde] müellife yeri geldiğinde eleştiriler yöneltilmektedir. ... [Hâşiye sahibi] Şerhlerde pek rastlanılmayan bir şekilde metin yazarına itirazlarda bulunmakta ve görüşlerini dile getirmektedir.”¹³ Şerh-eleştiri ilişkisi bağlamındaki bu çelişkili ifadelerin sebebi de yukarıda işaret edildiği gibi kaynaklardaki bilgilerin tenkit edilmeksizin kitaba alınmasıdır.

Hâşiye ve ta'lika türü metinlerin Osmanlı ilim geleneği açısından hayli önemli olduğu Giriş bölümünde işlenen konular arasındadır. Yazarın bu dikkati Osmanlı ilim geleneğine şerh-hâşiyeler üzerinden yöneltilen eleştirilerden kaynaklanıyor gibidir. Müstakil bir çalışmanın konusu olabilecek bu eleştirilere kitapta oldukça muhtasar bir şekilde cevap verildiği söylenebilir. Bu bağlamda bazen yukarıdaki gibi maksadı tam anlaşılmayan değerlendirmelerde bulunulurken bazen de genel tespitler yapılmış, ancak bunlar yeterli argümanlarla desteklenememiştir. Söz gelimi şerh, hâşiye ve ta'likaların Osmanlı eğitim sisteminin esaslarından olduğu, ders kaynakları ve müfredatlarının belirlenmesinde bu metinlerin etkili olduğu ifade edilirken bu durumu destekleyici mahiyette zikredilen tek örnek 19. asır müderrislerinden Şevket Efendi'ye ait bir uygulama olmuştur.¹⁴ Osmanlı'nın son dönemine ait bu uygulamanın Osmanlı eğitim sistemini temsil kabiliyeti tartışmaya açıktır. Öte yandan hâşiye

10 Engin, *Hâşiye ve Ta'likalar*, s. 29.

11 Engin, *Hâşiye ve Ta'likalar*, s. 11.

12 Engin, *Hâşiye ve Ta'likalar*, s. 13.

13 Engin, *Hâşiye ve Ta'likalar*, s. 20-1.

14 Engin, *Hâşiye ve Ta'likalar*, s. 24.

müelliflerinin pek çoğunun bir medresede hocalık yapmaları, hâşiye yazımıyla tedris faaliyeti arasında pozitif yönlü bir ilişkinin varlığını düşündürse de yazarın tartışmaksızın zikrettiği bu tespit¹⁵ daha fazla desteklenmeye muhtaçtır. Zira bu konuya örnek sadedinde isimleri zikredilen hâşiye müellifleri (Moğultay b. Kılıç, Sıbt İbnü'l-Acemî, İbn Hacer, İbn Kutluboğa, Sehâvî vd.), yaşadıkları dönemin önde gelen âlimleridir ve klasik metinleri izah eden şerh-hâşiye türü eser telif etmeleri de son derece tabiidir.

“Hadis Tarihinde Hâşiye ve Ta’lîka Literatürü” başlıklı Birinci Bölüm’de fihrist ve biyografi türü kaynaklar üzerinden bir literatür taraması yapılır. Belirlenen eserlerin niteliği konusunda da yine bu kaynaklardaki bilgilere dayandığını belirten yazar, eserlerin müellifleri hakkında çoğunlukla kısa bilgi verirken genellikle eserlerin muhtevasına yönelik bilgilere değinmez.¹⁶ Birinci Bölüm’de takip edilen bu metotla ilgili öncelikle üç türün birbirinden ayrımı hususunda biyografi ve fihrist türü eserlere itimat etmenin pek isabetli bir tercih olmadığı söylenmelidir. Nitekim yazarın da ifade ettiği gibi “tevazu niyetiyle şerh olan çalışmaya ta’lîka denildiği de olmuştur.”¹⁷ Dolayısıyla bir eserin ait olduğu türün tespitinde ismiyle birlikte içeriğinin de dikkate alınması, eser hakkında daha isabetli bir kanaate ulaşmaya imkân tanıyacaktı. Ancak yazar incelediği eserlerin içeriğine dair bilgilere girmemeyi tercih etmiştir. Bu tercih çalışmanın kapsamını ve sınırlılıklarını aşmama¹⁸ ile gerekçelendirilmişse de kitapta çalışmanın kapsamının ne olduğunu belirtilmemiştir. Araştırmanın kapsamı belirli bir zaman dilimi ya da coğrafyayla kayıtlandırılarak ilgili dönem veya bölgede telif edilen hâşiye ve ta’lîkaların derinlemesine incelenmesi, çalışmayı daha nitelikli kılabilirdi. Böylece bir literatür incelemesi olması hasebiyle çalışmada cevaplanması beklenen hâşiye ve ta’lîkaların gelişim seyri, coğrafya ya da zamana bağlı birtakım dikkatlerin var olup olmadığı ve bu metinlerin ayırıcı özellikleri gibi sorular da netlik kazanırdı. Ancak konunun daha önce çalışılmamış olması, yazarı daha sonra yapılacak çalışmalara alan açacak şekilde genel çerçeveye yetinmeye sevk etmiş olabilir.

Birinci Bölüm’le ilgili değinilmesi gereken diğer bir husus, yazarın yazma nüshalarla yerince temas etmemesidir. Bu bölümde zikredilen eserlerin çoğu kütüphanelerde yazma nüshaları bulunan ve henüz matbu olarak ilim ehlinin istifadesine sunulmamış eserlerdir. Hâşiye ve ta’lîka literatürünü incelemeyi hedef alan bu çalışmada yazarın, en azından Türkiye kütüphanelerindeki nüshaları görmesi ve okuyucuyu bilgilendirmesi beklenirdi. Ancak İbrahim el-Gûrânî (ö. 1101/1690) ve Kevâkibî’nin (ö. 1124/1712) *Nüzhe* hâşiyelerinin nüshalarını inceleyerek eserlerin isimleri ve müelliflerine nispetleriyle ilgili bazı hususları açıklayan¹⁹ yazarın aynı çabayı diğer eserler için gösterdiği söylenemez. Yazar çoğunlukla fihrist türü eserler veya kütüphane kayıtlarına atıf yapan araştırmacıların verdikleri bilgilerle

15 Engin, *Hâşiye ve Ta’lîkalar*, s. 24-6.

16 Engin, *Hâşiye ve Ta’lîkalar*, s. 6-7.

17 Engin, *Hâşiye ve Ta’lîkalar*, s. 19.

18 Engin, *Hâşiye ve Ta’lîkalar*, s. 31.

19 Engin, *Hâşiye ve Ta’lîkalar*, s. 84-5.

yetinir. Söz gelimi Taşköprizâde'ye (ö. 968/1561) nispet edilen ve Nuruosmaniye Kütüphanesi'nde olduğu söylenen bir *Sahîhu'l-Buhârî* ta'likasıyla ilgili A. Taha İmamoglu'nun verdiği bilgiyle yetinen yazar,²⁰ Akkirmânî'ye (ö. 1174/1760) ait *Sahîhu'l-Buhârî* hâşiyesinin Süleymaniye Kütüphanesi'nde olduğu bilgisini de Sakıp Yıldız'dan nakleder.²¹ Delhi'de taşbaskı olarak neşredilen Münzirî'ye (ö. 656/1258) ait bir *Sünenü Ebi Dâvûd* hâşiyesinin bu neşrine ya da yazma nüshasına ulaşamadığı için eser hakkında değerlendirme yapamadığını ifade eden yazarın, aynı müellife ait bir diğer hâşiyenin yazma nüshasının Süleymaniye Kütüphanesi'nde olduğu bilgisini Yaşar Kandemir'den naklettiği hâlde²² bu nüsha hakkında bir değerlendirme yapmaması, onun erişebileceği nüshalara da başvurmadığını gösterir.

Yazar “kaynaklarda kendisine böyle bir çalışma izafe edilmemesine rağmen” Süyûtî'nin (ö. 911/1505) *el-Ezkâr* üzerine yazdığı *Ta'likât alâ Kitâbi'l-Ezkâr li'n-Nevevî* isimli bir eserinin Süleymaniye Kütüphanesi'nde olduğunu belirtir.²³ Ancak Süyûtî'nin *Tuhfetü'l-ibrâr bi-nüke-ti'l-Ezkâr li'n-Nevevî* adlı bir eseri neşredilmiştir.²⁴ Müellifin eserin girişindeki “*Kitâbü'l-Ezkâr* üzerine yazdığım notlar” (*nüket 'allaktuhâ alâ kitâbi'l-Ezkâr*) şeklindeki ifadesi yukarıdaki *Ta'likât*'ın bu metinle aynı olabileceğini düşündürür. Yazarın *Tuhfetü'l-ibrâr*'a atfı yapmaması bu metinden haberdar olmadığını gösterir. Ayrıca Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki nüshayla mezkûr matbu nüshanın karşılaştırılarak bir neticeye varılması da bu çalışmadan beklenirdi. Kitapta Kucurâtî'ye (ö. 1003/1595) *Nuhbe* üzerine biri hâşiye diğeri ta'lika olmak üzere iki metin nispet edilir.²⁵ Hâşiye ve ta'lika isimlendirmelerinin eşanlamlı olarak sıklıkla birbirlerinin yerine kullanıldığı dikkate alındığında Kucurâtî'ye nispet edilen iki eserin aynı metin olması muhtemeldir. Bu durumda yazar, ikisi de Türkiye kütüphanelerinde bulunan bu metinlere bakıp okuyucuyu bilgilendirmeliydi.

Kitapta çoğunlukla kaynaklarda verilen bilgilerle yetinilmesi bazen eser takibinin yeteri kadar yapılmaması ve neşredilen eserlerin gözden kaçırılmasına da sebep olmuştur. Örneğin *Sahîhu'l-Buhârî* hâşiyeleri arasında zikrettiği İbn Gâzî'nin (ö. 919/1513) *İrşâdü'l-lebib* adlı eseriyle ilgili yazar, İsmail Paşa ve Fullânî'nin yaptıkları atıflar ile Fullânî'nin eserini tahkik eden Âmir Hasan Sabri'nin eserin yazma nüshası için zikrettiği kütüphane kaydıyla yetinmiştir.²⁶ Bu durum yazarın, mezkûr eserin *İrşâdü'l-lebib ilâ makâsıdı hadîsi'l-habîb* ismiyle 1989'da neşredildiğinden habersiz olduğunu düşündürür.²⁷ İbn Gâzî mukaddimede bu eserin, Buhârî şârihlerinden yaptığı nakillerden oluşan küçük hacimli bir kitap olduğunu söylemiştir.²⁸ Kitapta “Ali el-Kârî'nin Buhârî'deki sülâsî rivayetler üzerine yazdığı eser yakın dö-

20 Engin, *Hâşiye ve Ta'likalar*, s. 35.

21 Engin, *Hâşiye ve Ta'likalar*, s. 38.

22 Engin, *Hâşiye ve Ta'likalar*, s. 46.

23 Engin, *Hâşiye ve Ta'likalar*, s. 59.

24 Süyûtî, *Tuhfetü'l-ibrâr*, Beyrut: Müessesetü Nâdir, 1990.

25 Engin, *Hâşiye ve Ta'likalar*, s. 83.

26 Engin, *Hâşiye ve Ta'likalar*, s. 34.

27 İbn Gâzî, *İrşâdü'l-lebib*, y.y.: 1409/1989.

28 İbn Gâzî, *İrşâd*, s. 51.

nemde neşredilmiştir”²⁹ denilip 2011 yılında Riyad’da yapılan neşre atıf yapılır. Yazar mezkûr eserin yüksek lisans tezi olarak 2010 yılındaki neşrinden³⁰ ise habersizdir. Riyad’daki neşri yayına hazırlayan araştırmacı, esere ait sadece iki nüshaya ulaşabildiğini söylerken Mollaibrahimoğlu’nun, bu iki nüshanın da dâhil olduğu altı nüsha tespit etmesi, bunlardan dördüne ulaşması ve tezinde biri müellif nüshası diğeri müellif nüshasından istinsah edilen iki nüshayı esas alması ise *Ta’likâtü’l-Kâri* hakkında yapılan bir araştırmada bu tezden müstağni kalınmayacağını gösterir.

Moğultay b. Kılıç’ın (ö. 762/1361) İbn Mâce’nin *Sünen*’inin bir kısmını şerh ettiği bilgisini Irâkî’den (ö. 806/1404) nakletmekle yetinmesi,³¹ yazarın mezkûr şerhin *el-İ’lâm bi sünnetihî aleyhi’s-selâm şerhu Süneni İbn Mâce el-imâm* ismiyle iki farklı neşrinin yapıldığından³² habersiz olduğunu düşündürür. Kitapta gözden kaçırılan bir diğeri neşir ise Muhammed b. Salih Useymîn’in (ö. 2001) *et-Ta’lik alâ Sahîhi Müslim* isimli eseridir. 2006’da mezkûr eserin yalnızca ilk cildinin neşredilmesinden hareketle yazar, “Muhtemelen ömrü kifayet etmeyen müellif başladığı çalışmayı bitirememiş gibi görünmektedir” şeklinde bir kanaate varır.³³ Ancak Useymîn’in mevzubahis eserinin neşri 2014’te tamamlanmış ve 10 cilt olarak yayınlanmıştır.³⁴ 2006’da birinci cildi neşredilen eserin kalan 9 cildinin yayınlanmasındaki gecikmenin sebebi ise nâşir tarafından açıklanmıştır.³⁵

Yazar, İbn Hacer’in (ö. 852/1449) *Havâşî Tenkîhi’z-Zerkeşî ale’l-Buhârî* isimli eseri hakkında Kâtip Çelebi’ye (ö. 1067/1657) atıfla “Tamamlanamadığına dair bilgi bulunmakla birlikte eser şu an matbu haldedir”³⁶ değerlendirmesiyle iktifa eder. Matbu nüshadan hareketle hâşiyenin durumu hakkında değerlendirme yapması beklenen yazar herhangi bir yorum yapmaz. Zerkeşî’nin (ö. 794/1392) *Tenkîh*’i ile İbn Hacer’in hâşiyesinin mukayesesi, hâşiyenin tamamlanıp tamamlanmadığı hususunu netliğe kavuşturur. Matbu *Tenkîh* metni “Keyfe Kâne Bed’ü’l-Vahy” ile başlayıp “Kitabü’t-Tevhîd” ile bitmektedir.³⁷ İbn Hacer’in hâşiyesinin de aynı bölümlerle başlayıp bitmesi, metnin tamamlandığını gösterir. Öte yandan yazar, İbn Hacer’in hâşiyesinin ardından Menderes Gürkan’a³⁸ atıf yaparak *Tecridü Havâşî alâ Tenkîhi’z-Zerkeşî* ismiyle Sehâvî’ye (ö. 902/1497) ait müstakil bir hâşiyeye daha zikreder.³⁹ Ancak atıf yaptığı kaynaktaki bilgiyle yetinmesi ve eserin takibini yapmaması sebebiyle yazar da Gürkan gibi hataya düşmüştür. Zira Sehâvî’ye atfedilen bu hâşiyeye, ayrı bir metin olmayıp

29 Engin, *Hâşiyeye ve Ta’likalar*, s. 36.

30 Cemil Cahit Mollaibrahimoğlu, *Ta’likâtü’l-Kâri*, Marmara Üniversitesi SBE, 2010.

31 Engin, *Hâşiyeye ve Ta’likalar*, s. 93.

32 Moğultay b. Kılıç, *el-İ’lâm*, Dimyat: Mektebetü İbn Abbâs, 1427/2007; Riyad: Dâru Künûzi İşbiliyâ, 1434/2013.

33 Engin, *Hâşiyeye ve Ta’likalar*, s. 45.

34 Useymîn, *et-Ta’lik alâ Sahîhi Müslim*, Riyad: el-Mektebetü’l-İslâmiyye, 1435/2014.

35 http://almuqbil.com/web/?action=articles_inner&show_id=1437 (erişim tarihi: 16.03.2020)

36 Engin, *Hâşiyeye ve Ta’likalar*, s. 75.

37 Zerkeşî, *et-Tenkîh*, Riyad: Mektebetü’r-Rüşd, 1425/2004.

38 Gürkan, “Zerkeşî”, s. 290.

39 Engin, *Hâşiyeye ve Ta’likalar*, s. 75.

hocası İbn Hacer'in *Tenkîh* nüshası üzerine yazdığı hâşiyeleri derlediği bir metindir. *Tecrîd ale't-Tenkîh* ismiyle neşredilen metinde Sehâvî'nin "Hocamız Şeyhülislâm İbn Hacer'in, Bedreddin ez-Zerkeşî'nin *Tenkîh* nüshası üzerine yazdıklarının tecridi..." cümlesiyle başlayıp "Hocamız İbn Hacer'in, Zerkeşî'nin *Tenkîh* nüshası üzerine yazdığı hâşiyelerin sonu" cümlesiyle bitirmesi ve metnin İbn Hacer'in *Havâşî Tenkîhi'z-Zerkeşî ale'l-Buhârî* metniyle aynı olması Sehâvî'ye müstakil bir hâşiye nispet etmenin hatalı olduğunu gösterir.⁴⁰

Kaynakların eş zamanlı ve çapraz okumaya tâbi tutulmaması sebebiyle kitapta bazı çelişkilerin varlığına yukarıda Giriş bölümü bağlamında işaret edilmişti. Aynı durumun Birinci Bölüm için de geçerlidir. Örneğin bir yerde "İbnü's-Şât (ö. 890?/1485?) el-Bicâî ve el-Hendîsî gibi nisbelerle anılan İsa b. eş-Şât, muhaddis olarak tanımlanmaktadır. Kendisine nispet edilen tek eser *Sahih-i Müslim* ta'likasıdır"⁴¹ denilirken⁴² bir başka yerde İsa b. eş-Şât'a ikinci bir eser daha nispet edilir: "... el-Übbî et-Tûnûsî'nin (ö. 827/1424) eseri üzerine iki hâşiye bulunmaktadır. Bunlardan biri *Hâşiyetün alâ İkmâlu İkmâlu'l-mu'lim* ismiyle İsa b. Ahmed el-Bicâî İbnü's-Şât'a (ö. 890'dan sonra/1480'den sonra) aittir."⁴³ Yazar birinci bilgiyi Kehhâle'nin (ö. 1987) *Mu'cemü'l-müellifin*'inden nakleder. Kehhâle, müellifin ismini İsa b. Ahmed şeklinde zabt ettikten sonra "İbnü's-Şât olarak bilinir" deyip sadece ta'likayı zikretmiş,⁴⁴ ancak "müellife nispet edilen tek eser" şeklinde bir kayıt düşmemiştir. Muhtemelen birinci eseri *Mu'cemü'l-müellifin*'de tespit eden yazar, müellif ve eserin takibini diğer kaynaklardan yapmamış ve müellife ait tek eserin bu olduğunu düşünmüştür. Yazar, *Hâşiyetün alâ İkmâli İkmâli'l-Mu'lim*'i ise Habeşî'nin *Câmi'u's-şurûh*'una atıfla İbnü's-Şât'a nispet eder. Esasında Habeşî birkaç sayfa sonra İbnü's-Şât'ın *Sahihu Müslim* ta'likasını da zikreder,⁴⁵ ancak yazar muhtemelen bu kaydı görmemiştir. Kitapta ilgili iki yerde müellifin ismi ve vefat tarihinin yazımındaki farklılıkla beraber "müellife nispet edilen tek eser" şeklindeki kayıt, yazarın ya bu iki eserin aynı müellife ait olduğunu fark etmediğini ya da eser ve müelliflerin takibi hususunda yeterince dikkatli olmadığını gösterir. Öte yandan Ahmed Bâbâ et-Tinbüktî'nin (ö. 1036/1627) *Neylü'l-ibtihâc*'da İbnü's-Şât hakkındaki "Ubbî'nin Müslim şerhinden derlediği kısa bir ta'liki vardır"⁴⁶ şeklindeki sözü mezkûr ta'lik ve hâşiyenin aslında tek bir metin olduğunu düşünmeye imkân verir.

Kitaptaki çelişkili bilgilerin bir diğer örneği Süyûtî'nin *Zehru'r-rubâ ale'l-Müctebâ* isimli eseri hakkındadır. Yazar ilk olarak Nesâî'nin *Sünen*'i üzerine yapılan hâşiye ve ta'likalar bağlamında "Suyûtî'nin kaleme aldığı ta'likanın *Zehru'r-rubâ* olarak bilinen ve *el-Müctebâ* üzerine yazılan şerh olma ihtimali yüksektir"⁴⁷ dedikten sonra bir başka yerde Süyûtî'nin

40 İbn Hacer, *en-Nüket alâ Sahihî'l-Buhârî*, Kahire: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1426/2005.

41 Yazı boyunca tırnak içerisinde yahut içerlek olarak verilen ifadelerdeki üslup ve yazım hataları yazara aittir.

42 Engin, *Hâşiye ve Ta'likalar*, s. 43.

43 Engin, *Hâşiye ve Ta'likalar*, s. 76.

44 Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, VIII, 19.

45 Habeşî, *Câmi'u's-şurûh*, III, 1688.

46 Tinbüktî, *Neylü'l-ibtihâc*, Trablus: Dâru'l-Kâtib, 2000.

47 Engin, *Hâşiye ve Ta'likalar*, s. 49.

eseri hakkında şöyle bir değerlendirme yapar: “Zekiyyuddin Abdülazim b. Abdülkaviy (ö. 606/1210) Ebû Dâvûd’un *Sünen*’i üzerine *el-Müctebâ* isimli bir ihtisar çalışması yapmıştır. Bu ihtisar üzerine Suyûtî *Zehru’r-rubâ* adlı bir şerh kaleme almıştır. Suyûtî ayrıca *el-Müctebâ* üzerine bir hâşiyeye de yazmıştır.”⁴⁸ *Keşfü’z-zunûn*’dan alınan bu iki farklı bilgiye göre ya Süyûtî’nin aynı isimde iki eseri vardır ya da Kâtip Çelebi’nin verdiği bilgilerden biri hatalıdır. Bu iki farklı bilgiyi kitabına alan yazarın önce probleme işaret etmesi, ardından da meseleyi çözecek ihtimalleri tartışması beklenirken bu konudaki sessizlik problemin farkında olunmadığını gösterir. Öncelikle yazarın yukarıda *el-Müctebâ* müellifi olarak zikrettiği Zekiyyüddin Abdülazim b. Abdülkavi, meşhur hadis hafızı Münzirî’dir, vefat tarihi de 606/1210 değil, 656/1258’dir.⁴⁹ Münzirî’nin bahsi geçen eseri matbu olup ismi *Muhtasaru Süneni Ebî Dâvûd*’dur. Klasik kaynaklarda bu esere *Müctebâ* ismiyle atıfta bulunan birinin tespit edilememesi ve Süyûtî’nin, Nesâî’nin *Sünen*’ine yazdığı şerhin girişinde kitabın ismini *Zehru’r-Rubâ ale’l-Müctebâ* olarak açıkça zikretmesi yukarıdaki ihtimallerden ikincisinin doğru olduğunu gösterir.

“Yöntem ve İçerik Açısından Hâşiyeye ve Ta’likalar” başlıklı İkinci Bölüm’de⁵⁰ yazar, “literatürdeki sayısının daha fazla olması” sebebiyle daha çok hâşiyeye türü eserleri incelemeyi tercih eder. Sıbt İbnü’l-Acemî’nin (ö. 841/1438) *Sünenü İbn Mâce* hâşiyesi, Ali el-Kârî’nin (ö. 1014/1605) *Ta’likâtu’l-Kârî alâ sülsüsiyyâti’l-Buhârî* isimli ta’likası ve Sindî’nin (ö. 1138/1726) *Sahîhu’l-Buhârî* hâşiyesiyle Kâsım b. Kutluboğa (ö. 879/1474), İbn Ebû Şerif (ö. 906/1500) ve İbrahim el-Gûrânî tarafından kaleme alınan üç *Nüzhe* hâşiyesini inceleyen yazar, mezkûr eserlerin tercihinde dikkate aldığı hususları açıkça zikretmez. Bununla birlikte ilk üç eserin müelliflerinin hâşiyeye/ta’lika yazımıyla meşhur olmaları ve ismi geçen üç *Nüzhe* hâşiyesinin birlikte neşredilmesi, bu eserlerin tercihinde etkili olmuş gibidir.

İkinci Bölüm’de muhteva analizine tâbi tutulan hâşiyeye ve ta’likaların her birinde eser ve müellifi hakkında genel bilgi verilip “Hâşiyenin/Ta’likanın Karakteristik Özellikleri” üst başlığı altında eser incelenir. Karakteristik kelimesinin “bir kimse veya nesneye özgü olan (ayırıcı nitelik)” anlamından hareketle okuyucu bu bölümde, incelenen metnin, türün diğer örneklerinden ayrıldığı özelliklerini görmeyi bekler. Örneğin yazarın da Sonuç bölümünde⁵¹ zikrettiği gibi İbn Mâce’nin *Sünen*’indeki zayıf-mevzû rivayetlerin fazlalığı sebebiyle Sıbt İbnü’l-Acemî’nin eserinin daha çok râvi ve sıhhat merkezli açıklamalar içermesi ve Buhârî’nin *Sahîh*’indeki bâb başlıklarıyla altındaki hadislerin ilişkisi hakkındaki tartışmalar bağlamında Sindî’nin hâşiyesinin daha çok bâb başlıkları merkezli açıklamalar ihtiva etmesi bu eserlerin ayırıcı vasıfları olarak düşünülebilir. Bu bölümde incelenen eserlerin karakteristik özellikleri olarak sunulan başlıklar aşağıdaki tabloda (kitaptaki sırasıyla) verilmiştir:

48 Engin, *Hâşiyeye ve Ta’likalar*, s. 77.

49 Yazarın atf yaptığı kaynakta müellifin hem Münzirî nisbesi zikredilmiş hem de vefat tarihi doğru verilmiştir (Kâtip Çelebi, *Keşfü’z-zunûn*, II, 1005).

50 Engin, *Hâşiyeye ve Ta’likalar*, s. 93-167.

51 Engin, *Hâşiyeye ve Ta’likalar*, s. 192.

Tablo: Hâşiyelerin Karakteristik Özellikleri Olarak Sunulan Başlıklar⁵²

<i>Havâşî alâ Sünen İbn Mâce</i>	<i>Ta'likâtü'l-kâri alâ sülâsiyyâtü'l-Buhâri</i>	<i>Sahih-i Buhâri Hâşiyesi</i>	<i>Nüzhetü'n-nazar Hâşiyeleri</i>
Mukaddime İle Başlamak	Mukaddime İle Başlamak	Mukaddime İle Başlamak	Mukaddime İle Başlamak
Kaynak Eserlere Başvurulması	Râviler Hakkında Bilgi Verilmesi	İhtiyaç Halinde Açıklamalarda Bulunulması	Lügavî Açıklamalara Yer Verilmesi
Garib Lafızların Açıklamasının Yapılması, Lügavî Yorumlara Yer Verilmesi, Semâ Edilen <i>Sünen</i> Nüshasına Dayanılarak Metinlerdeki Lafızların Okunuşuna Dair Açıklamaların Yapılması	Rivâyetler ve Nüshalar Arası Farklara Değininilmesi	Bâtını Yorumlar Yapılması	Şahıs, Nisbe ve Yer İsimlerinin Açıklanması
Teferrüd Edilen Râvi ve Hadislere Değininilmesi, Hadislerin Diğer Kaynaklarının ve Versiyonlarının Belirtilmesi	Lügavî Açıklamalarda Bulunulması ve Hadis Metnindeki Garib İfadelerin Anlamının Açıklanması	Lügavî Açıklamalarda Bulunulması, Garib Lafızların Açıklanması ve Kelime - İsim Okunuşları (Zatb Bilgisi) Hakkında Bilgi Verilmesi	Şahıslar Hakkında Biyografik Bilgiler Verilmesi
Râvi İsimleri ve Nisbelerinin Zabıtına Dair Açıklama Yapılması/ Râvilerin Cerh-Tadil Durumu İle İlgili Bilgi Verilmesi	Hadisin Muhtevasına Dair Açıklamaların Yapılması	Referanslara ve Kaynaklara Başvurulması	Referans ve Kaynaklara Başvurulması
Hadisin Muhtevası İle İlgili Açıklama Yapılması ve Konunun Tartışılması	Hadise Dair Metodolojik Bilgi Verilmesi	Bâb Başlıkları Üzerinden Yorum Yapılması	Muhaşşiler Arasındaki Etkileşim ve İhtilâflara Yer Verilmesi
Hadisin Sihat Durumu ve Yapısı İle İlgili Bilgi Verilmesi		Ana Metin- Eser İle İlgili Teknik Bilgiler Verilmesi	Hadis Usûlüne ve Tarihine Dair Açıklamalara Yer Verilmesi ve Ana Metnin Geliştirilmesi
Sened-Metinlerdeki Müphem ve İyi Tanınmayan Kişiler ve Mekanlar Hakkında Bilgi Verilmesi		Hadis İlimleri ve Usûl-i Hadise Dair Açıklamalar Yapılması	Ana Metin Sahibine Eleştiride ve İtirazlarda Bulunulması
Hadisin Metninin Zabtı ve Rivâyet Şekline Dair Teknik Bilgi Verilmesi		Fıkhi ve İtikâdi Bazı Konulara Dair Bilgi Verilmesi ve Hüküm İfade Eden Açıklamalar Yapılması	Ana Metin Sahibinin Kullandığı Lafızların Tashih Edilmesi
		Hadisin Diğer Kaynak ve Versiyonlarına Değininilmesi, Açıklamalarda Farklı Hadislerin Kullanılması	İbn Hacer-İbnu's-Salâh Arasındaki İhtilâflara ve Muhtelefun Fih Konulara Değininilmesi
		Râviler ve Hadis Metinlerindeki Bazı Şahısların/Kabilelerin/ Yerlerin Açıklanması ve Zabıt Bilgilerinin Verilmesi	
		Hadiste Râviler Tarafından Verilen Bilginin/Malumatın Kritik Edilmesi	

52 Tablodaki yazımlar yazara aittir.

Tabloda verilen özellikler, haşiyelere ait karakteristik özellikler olmaktan ziyade genelde herhangi bir türde, özelde ise şerh türü eserlerde ele alınan müşterek konulardır. Öte yandan her bir eserin altındaki pek çok başlığın, esasında aynı soruyu cevapladığı hâlde aynı sırayla ve muttarit ifadelerle sunulmamasının sebebi anlaşılamamaktadır. Literatür incelemelerinde her eserde cevabı aranan standart soruların olması ve bu sorulardan hareketle eserlerin dönem, ekol ve şahıs bazında mukayese edilmesi, yapılan incelemenin daha nitelikli sonuçlar sunmasını sağlar. Ancak kitapta ne literatür taramasının yapıldığı Birinci Bölüm'de ne de altı eserin muhteva analizinin yapıldığı İkinci Bölüm'de böyle bir çaba gözetilmmiştir.

Bu bölümde eserlerin muhteva incelemelerinde muhtemelen kaynakların hızlı bir şekilde taranması ve ilgili ibarenin bağlamının kaçırılmasından kaynaklı bazı hatalı tercüme bulunmaktadır. Örneğin Sıbt İbnü'l-Acemî'nin eseri incelenirken hadisin sıhhat durumuyla ilgili değerlendirmelerden biri şöyledir: "Ebû Dâvûd'a ait bir değerlendirme diğerlerinden farklı bir karakter taşımaktadır. İbnü'l-Acemî, *Sünen*'de Ebû Saîd el-Hudrî tarafından rivayet edilen bir hadis ile ilgili Ebû Dâvûd'un 'Kitabımda (Sünen'de) bu hadis dışında hataya düşmedim.' ifadesini nakletmiştir."⁵³ Alıntının yapıldığı ilgili yere müracaat edildiğinde Ebû Davud'un mezkûr ifadesinin esasında hadisde değil, hadisin râvilerinden Câbir el-Cu'fî'yle (ö. 128/746) ilgili olduğu ve doğru tercümesinin "Kitabımda, sehiv [secdesi] hadisi dışında onun başka rivayeti yoktur"⁵⁴ şeklinde olması gerektiği görülür.

Kitapta Sıbt İbnü'l-Acemî'nin eseriyle ilgili bir başka değerlendirme de şöyledir: "Başka bir hadiste ise Katâde'nin müdellis bir râvî olduğunu belirten İbnü'l-Acemî, onun an'ane ile Hasan b. Semurâdan rivâyetine temkinli yaklaşmış ve Katâde'nin Hasan'dan semâ'nın ihtilafı olduğunu belirtmiştir."⁵⁵ Zikredilen hadiste Katâde'nin isnâdı "Hasan → Semüre b. Cündeb → Hz. Peygamber" şeklindedir. Sıbt İbnü'l-Acemî ise bu isnâdda iki hususa işaret etmiştir. 1- Katâde'nin müdellis olması ve bu hadisi an'ane ile rivayet etmesi, 2- Hasan'ın (el-Basrî) Semüre'den semâ'ındaki ihtilaf (*Katâde müdellis ve kad an'ane, ve fihi Hasan an Semüre ve fi semâ'ihî hilâf*).⁵⁶

Bu bölümdeki diğer bir hatalı nakil ise şu şekildedir: "Yine bir hadisin yazı (hat) sebebiyle muzdarib oluşu ile ilgili açıklamalarda bulunmuştur."⁵⁷ İlgili hadis şöyledir: "Sizden biriniz namaz kılacağı zaman önüne bir şey koysun, hiçbir şey bulamazsa bir sopa diksın, sopa da bulamazsa önüne bir çizgi çeksın (*fe-in lem yecid fel-yehta hattan*), bundan sonra önünden ne geçerse geçsin ona zarar vermez."⁵⁸ Sıbt İbnü'l-Acemî'nin ilgili yerdeki değerlendirmesi ise aşağıdaki gibidir:

53 Engin, *Hâşiye ve Ta'likalar*, s. 119.

54 Sıbt İbnü'l-Acemî, *el-Havâşî*, IV, 66.

55 Engin, *Hâşiye ve Ta'likalar*, s. 120-1.

56 Sıbt İbnü'l-Acemî, *el-Havâşî*, I, 579.

57 Engin, *Hâşiye ve Ta'likalar*, s. 121.

58 İbn Mâce, *İkâmetü's-salavât* 36.

Bu hadis muzdaribdir, hakkında pek çok ihtilaf vardır. *Hattın* keyfiyeti hakkında ihtilaf edilmiştir. Bu ihtilafın asıl yeri fıkıh kitapları olsa da burada da zikrederim. *Hattın*; mihrap gibi kavisli, namaz kılanın önünde kible gibi dik, namaz kılanın sağ tarafından soluna doğru olacağı gibi farklı görüşler söylenmiştir...⁵⁹

Görüldüğü gibi müellifin değerlendirmelerinde mevzubahis *hat* yazı değil, “namaz kılarlarken önünden geçilmesini engellemek için konan sütre” yerine geçen çizgidir. Sıbt İbnü'l-Acemî'nin eserinin incelendiği bölümde dikkat çeken diğer bir hata ise ilgili bölümün başında⁶⁰ müellifin ismi doğru şekilde zabt edildiği halde daha sonra kitabın sonuna kadar müelliften İbnü'l-Acemî olarak bahsedilmesidir. Kitapta *Tedribü'r-râvî* muhaşşisi İbnü'l-Acemî'nin vefat tarihinin de 841/1438 olarak verilmesi⁶¹ yazarın bu iki müellifi karıştırdığını gösterir. Hâlbuki *Tedribü'r-râvî* muhaşşisi İbnü'l-Acemî Ahmed b. Ahmed 1086/1675'te vefat etmiş Mısırlı bir âlimdir.

Yazar İbrahim el-Gûrânî'nin hâşiyesinde az da olsa İbn Hacer'e itirazların bulunduğunu söyler ve bu hususta iki örnek verir. Bunların ilkinde yazara göre İbrahim el-Gûrânî, İbn Hacer'in Râmehürmüzî'yi (ö. 360/971) ilk hadis usûlü müellifi olarak kabul etmesini yanlış bulur. Yazar Gûrânî'nin itirazını şöyle aktarır: “Çoğunluğa göre ilk hadis usûlü müellifi Cüreyc'tir. Mâlik veya Rebî b. Subeyh de zikredilen isimler arasındadır.”⁶² Hâşiyedeki ilgili yere müracaat edildiğinde esasında burada bir itirazdan ziyade, izahın olduğu görülür. İbn Hacer *Nüzhe*'de, Râmehürmüzî'nin ilk usûl müellifi olmakla birlikte tüm usûl konularını ihata etmediğini söyler. Gûrânî de Râmehürmüzî'nin bu durumunu ilk hadis usûlü musannifi olmasıyla açıklar. Ardından da hadis ilmindeki ilk musannifler olarak (İbn) Cüreyc (ö. 150/767), Mâlik (b. Enes) (ö. 179/795) ve Rebî b. Sabîh'i (ö. 160/776-7) zikreder.⁶³ Bu üç ismin kitapta “ilk hadis usûlü müellifleri” olarak zikredilmesi muhtemelen yanlış anlama sonucudur. Zira yukarıda da ifade edildiği gibi İbrahim el-Gûrânî, ilk “hadis usûlü” musannifi olarak Râmehürmüzî'yi zikrettikten sonra hadisleri ilk tasnif edenler bağlamında bu üç ismi zikreder. Öte yandan *Hâşiye* metninde İbn kelimesi düşmüş ve sadece Cüreyc ismi zikredilmiştir. Yazar da kitapta bu ismi Cüreyc olarak vermiştir. Ancak ilk hadis musannifleri bağlamında zikredilen bu kişi İbn Cüreyc'dir. Yazarın “Rebî b. Subeyh” olarak kaydettiği ismin doğru zabtı ise yukarıda zikredildiği gibi Rebî b. Sabîh'tir. Kitapta İbrahim el-Gûrânî'nin İbn Hacer'e yönelttiği itiraz bağlamında işaret edilen ikinci örnek dikkatli okunduğunda onun da itiraz değil, izah olduğu anlaşılır. İlgili yerde Gûrânî, âli isnâd türlerinden “bedel” ve “muvâfakat” bahislerinde İbn Hacer'in ifadelerindeki farklılığı izah etmiştir.⁶⁴

59 Sıbt İbnü'l-Acemî, *el-Havâşî*, I, 478.

60 Engin, *Hâşiye ve Ta'likalar*, s. 96.

61 Engin, *Hâşiye ve Ta'likalar*, s. 88.

62 Engin, *Hâşiye ve Ta'likalar*, s. 185.

63 İbn Hacer, *Nüzhe*, s. 58.

64 İbn Hacer, *Nüzhe*, s. 246.

Kaynakların hızlı taranmasından kaynaklanması muhtemel bir diğer hatalı nakil ise Buhârî'nin *Câmi*'i üzerine ta'lîka yazan Ahmed b. Abdurrahman en-Nâib'in yaşadığı yerde ilgilidir. Müellifin Endülüs'te doğduğu ve burada vefat ettiği bilgisi, kitapta Ziriklî (ö. 1976) ve Kehhâle'den nakledilir.⁶⁵ Ancak her iki kaynakta da müellifin Batı Trablus'ta doğduğu ve burada vefat ettiği yazılıdır. Muhtemelen Ziriklî'nin "*fâdil min ehli Trablusi'l-garb mevliiden ve vefâten Endelüsiyyü'l-asl*"⁶⁶ cümlesindeki "*Endelüsiyyü'l-asl*" (aslen Endülüslü) ibaresi yazarı yanıltmıştır. Öte yandan Endülüs tarihi dikkate alındığında da Nâib'in vefat tarihinin 1155/1742 olması onun Endülüs'te yaşamasının mümkün olmadığını gösteren bir diğer durumdur. Zira Endülüs'teki Müslüman varlığı, bu tarihten yaklaşık 250 sene evvel son bulmuştur.

Kitapta müelliflerin vefat tarihlerinin tespitinde gerekli dikkatin gözetilmediği söylenebilir. Nitekim İbn Ebî Hüreyre'nin (ö. 345/956) vefat tarihi "345/946",⁶⁷ Hayreddin Hızır el-Atûfî'nin (ö. 948/1541) vefatı "948/1571",⁶⁸ Münzirî'nin (ö. 656/1258) vefatı "606/1210",⁶⁹ İbnü'l-Acemî'nin (ö. 1086/1675) vefatı "(ö. 841/1438)"⁷⁰ şeklinde verilmiştir. Kefevî'nin (ö. 1010/1601) vefatı ise bir yerde⁷¹ doğru verilmiş, bir başka yerde ise 1012/1601 şeklinde yanlış yazılmıştır.⁷² Bazı müelliflerin vefat tarihleri ise muhtemelen yeterince araştırılmadığı için tespit edilememiştir. Örneğin sayfa 16'da vefat tarihi tespit edilemeyen Humeynî, İran İslâm Cumhuriyeti'nin kurucusu Şii âlim Humeynî'dir ve 1989'da vefat etmiştir. Mukbil b. Hâdî el-Vâdî'î (ö. 1422/2001),⁷³ Nureddin el-Heysemî (ö. 807/1405),⁷⁴ Ebû Sa'd es-Sem'ânî (ö. 562/1166),⁷⁵ Şerefüddîn ed-Dimyâtî (ö. 705/1306)⁷⁶ ve Ebü'l-Feth el-Ya'merî (ö. 734/1434)⁷⁷ kitapta vefat tarihi tespit edilemeyen müelliflerden bazılarıdır.

Son olarak kitapta tespit edilen bazı yazım hatalarına değinilmelidir. Öncelikle nisbe yazımında "el" takısının kullanımı, eser isimlerinde Arapça veya Farsça terkip tercihi ve i'râb hususlarında kitapta standart bir uygulama takip edilmemiştir. Nitekim bayram günü giydiği beyaz elbise sebebiyle "bayram unu"na (*dakîku'l-id*) benzetilen ve bu lakapla anılan dedesine nisbet edilen İbn Dakîkul'îd "İbn Dakîk",⁷⁸ Abdülaziz b. Bâz "Abdülaziz Bâz",⁷⁹ Süleyman

65 Engin, *Hâşiye ve Ta'likalar*, s. 38.

66 Ziriklî, *el-A'lâm*, I, 148.

67 Engin, *Hâşiye ve Ta'likalar*, s. 16.

68 Engin, *Hâşiye ve Ta'likalar*, s. 56-7.

69 Engin, *Hâşiye ve Ta'likalar*, s. 77.

70 Engin, *Hâşiye ve Ta'likalar*, s. 88.

71 Engin, *Hâşiye ve Ta'likalar*, s. 36.

72 Engin, *Hâşiye ve Ta'likalar*, s. 44.

73 Engin, *Hâşiye ve Ta'likalar*, s. 68.

74 Engin, *Hâşiye ve Ta'likalar*, s. 108.

75 Engin, *Hâşiye ve Ta'likalar*, s. 108.

76 Engin, *Hâşiye ve Ta'likalar*, s. 143.

77 Engin, *Hâşiye ve Ta'likalar*, s. 143.

78 Engin, *Hâşiye ve Ta'likalar*, s. 61.

79 Engin, *Hâşiye ve Ta'likalar*, s. 62.

eş-Şâzekûnî “Süleyman b. eş-Şâzekûnî”,⁸⁰ Muhammed b. Müsennâ “Muhammed el-Müsennâ”,⁸¹ Abdân “İbn Abdân”⁸² şeklinde hatalı yazılmıştır. Aynı şekilde kitapta nisbelerle ilgili yazım yanlışları da görülür. Söz gelimi Nânotevî “Nânûtvi”,⁸³ Hasîrî “Husayrî”,⁸⁴ Tîbî “Tay-yîbî”,⁸⁵ Mudurnî “Medrâni”⁸⁶ şeklinde hatalı yazılmıştır. Yemen’de bir bölge ismi olan Hudeyde ise “Hadîde” şeklinde hatalı yazılmıştır.⁸⁷

Eser isimlerinin yazımında da bazı hatalar görülür. Söz gelimi *el-'Arfuş-şezî* “*el-Urfuşezî*”,⁸⁸ *Şüzûru'z-zeheb* “*Şürûzu'z-zeheb*”,⁸⁹ *Mâ yelîku min halli'l-lugati ve şerhi'l-müşkilâti* “*Mâ Yelîku bi Halliş-Lugati ve Şerhi'l-Müşkilât*”,⁹⁰ *es-Sünenü'l-kübrâ* “*Sünenü'l-kübrâ*”,⁹¹ *el-Câmi'u's-sagîr* “*Camiu's-sagîr*”,⁹² *İkmâlu İkmâli'l-Mu'lim* “*İkmâlu İkmâlu'l-mu'lim*”,⁹³ *Islâhu İbni's-Salâh* “*İslâhu İbnu's-Salâh*”,⁹⁴ *Mukaddimetu İbni's-Salâh* “*Mukaddimetu İbnu's-Salâh*”⁹⁵ şeklinde hatalı yazılmıştır.

Kitapta bir eksiklik olarak değerlendirilebilecek son husus, okuyucunun kitaptan istifadesini kolaylaştıracak bir dizin bölümünün olmamasıdır. Zira pek çok müellif ve eser adı içeren kitap, bu hâliyle okuyucunun aradığı bilgiyi bulması için elverişli değildir. Bununla birlikte tüm eksikliklerine rağmen Engin’in bu çalışmasının, daha önce araştırılmamış bir konuyu gündeme taşıması açısından hadis araştırmalarına orijinal bir katkı sunduğu söylenmelidir.

80 Engin, *Hâşiye ve Ta'likalar*, s. 106.

81 Engin, *Hâşiye ve Ta'likalar*, s. 106.

82 Engin, *Hâşiye ve Ta'likalar*, s. 108.

83 Engin, *Hâşiye ve Ta'likalar*, s. 41.

84 Engin, *Hâşiye ve Ta'likalar*, s. 43.

85 Engin, *Hâşiye ve Ta'likalar*, s. 55.

86 Engin, *Hâşiye ve Ta'likalar*, s. 85.

87 Engin, *Hâşiye ve Ta'likalar*, s. 41.

88 Engin, *Hâşiye ve Ta'likalar*, s. 73.

89 Engin, *Hâşiye ve Ta'likalar*, s. 15.

90 Engin, *Hâşiye ve Ta'likalar*, s. 46.

91 Engin, *Hâşiye ve Ta'likalar*, s. 51.

92 Engin, *Hâşiye ve Ta'likalar*, s. 77.

93 Engin, *Hâşiye ve Ta'likalar*, s. 76.

94 Engin, *Hâşiye ve Ta'likalar*, s. 79.

95 Engin, *Hâşiye ve Ta'likalar*, s. 79.

Kaynaklar

- Efendioğlu, Mehmet. “Şerh.” *DİA*. XXXVIII, 559-60.
- Engin, Sezai. “Hadis Literatüründe Hâşiyeler: Nuhbetül-fiker ve Nüzhetün-nazar Üzerine Yapılan Hâşiyeye Çalışmaları Bibliyografyası.” *Hadis ve Siyer Araştırmaları*. 2015, I, sy.1, s. 76-98.
- . “Medrese Eğitime Entelektüel Bir Katkı: Şerh ve Hâşiyeye Yazıcılığı-Hadis İlmi Özelinde Bir İnceleme.” *Uluslararası Osmanlı Medreseleri Sempozyumu* (Eğitim, Yönetim ve Finans). 2017.
- . “Osmanlı Dönemi Medreselerinde Hadis Eğitime Entelektüel Bir Katkı: Şerh ve Hâşiyeye Yazıcılığı.” *Marife*. 2017, XVII, sy. 2, s. 257-269.
- Gürkan, Menderes. “Zerkeşi.” *DİA*. XLIV, 289-293.
- el-Habeşi, Abdullah Muhammed. *Câmi’u’ş-şurûh ve’l-havâşi*. Abudabi: el-Mecma’u’s-Sekâfi, 1425/2004.
- İbn Gâzi, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Gâzi. *İrşâdü’l-lebib ilâ makâsıdı hadîsi’l-habib*. y.y., Vizâretü’l-Evkâf ve’ş-Şuûni’l-İslâmiyye, 1409/1989.
- İbn Hacer, Ebû’l-Fazl Şihâbüddin Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî. *en-Nüket alâ Sahîhi’l-Buhârî ve yelîhi et-Tecrîd ale’t-Tenkîh* (nşr. Ebû’l-Velîd Hişâm b. Ali - Ebû Temîm Nadir Mustafa). Kahire: el-Mektebetü’l-İslâmiyye, 1426/2005.
- . *Nüzhetü’n-nazar fî tavdîhi Nuhbetü’l-fiker fî mustalahi ehli’l-eser* (nşr. Muhammed Murâbî). Beyrut: Dâru İbn Kesir, 1438/2017.
- İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd el-Kazvîni. *Sünenü İbn Mâce* (nşr. Halil Me’mûn Şiha). Beyrut: Dâru’l-Ma’rîfe, 1416/1996.
- Kâtib Çelebi, Mustafa b. Abdullah. *Keşfü’z-zunûn ‘an esâmi’l-kütüb ve’l-fünûn*. Beyrut: Dâru İhyâit-Turâsi’l-Arabî, t.y.
- Kehhâle, Ömer Rıza. *Mu’cemü’l-müellifin: Terâcimü musannifi’l-kütübi’l-Arabiyye*. Beyrut: Mektebetü’l-Müsennâ, 1987-1905.
- Maden, Şükrü. *Tefsirde Hâşiyeye Geleneği ve Hâşiyetü Muhyiddin Şeyhzâde Âlâ Tefsiri’l-Kâdi el-Beyzâvî Örneği* (doktora tezi, 2013). Marmara Üniversitesi SBE.
- Makdisi, George. *Ortaçağ’da Yüksek Öğretim: İslâm Dünyası ve Hristiyan Batı* (trc. Ali Hakan Çavuşoğlu – Tuncay Başoğlu). İstanbul: Klasik Yayınları, 2012.
- Moğultay b. Kılıç. *el-İ’lâm bi sünnetihi aleyhi’s-selâm şerhu Süneni İbn Mâce el-imâm*. Dimyat: Mektebetü İbn Abbâs, 1427/2007; Riyad: Dâru Künûzi İşbilyâ, 1434/2013.
- Mollaibrahimoğlu, Cemil Cahit. *Ta’likatü’l-Kârî alâ Sülâsiyyâti’l-Buhârî Adh Eserin Edisyon Kritiđi* (yüksek lisans, 2010). Marmara Üniversitesi SBE.
- es-Selmî, Abdullah b. Uvaykil. “el-Mutûn ve’ş-şurûh ve’l-havâşi ve’takrîrât fi’t-te’lifin-nahvî.” *Mecelletü’l-Ahmediyye*, 1420/1999, sy. 4, s. 245-273.
- Sıbt İbnü’l-Acemî, *el-Havâşi alâ Süneni İbn Mâce* (nşr. Fâzıl b. Halef el-Hummâde er-Rakî). Riyad: Dâru Atlas el-Hadara, 1438/2017.
- es-Süyûtî, Ebû’l-Fazl Celâleddin Abdurrahman b. Ebî Bekir. *Tuhfetü’l-ebâr bi nüketi’l-Ezkâr li’n-Nevevî*. Beyrut: Müessesetü Nâdir, 1990.
- Şensoy, Sedat. “Şerh.” *DİA*. XXXVIII, 555-58.
- et-Tinbüktî, Ahmed Bâbâ. *Neylü’l-ibtihâc bi tatrîzi’d-Dibâc* (nşr. Abdülhamîd Abdullah el-Herâme). Trablus: Dâru’l-Kâtib, 2000.
- Useymî, Muhammed b. Sâlih. *et-Ta’lik alâ Sahîhi Müslim*. Riyad: Mektebetü’r-Rüşd, 1435/2014.
- ez-Zerkeşi, Ebû Abdullah Bedrüddin Muhammed b. Bahadır. *et-Tenkîh li elfâzi’l-Câmi’i’s-sahîh*. Riyad: Mektebetü’r-Rüşd, 1425/2004.
- ez-Ziriklî, Hayreddin. *el-A’lâm*. Beyrut: Dâru’l-İlim li’l-Melâyîn, 2002.
- http://almuqbil.com/web/?action=articles_inner&show_id=1437 (erişim tarihi: 16.03.2020).